

Arnout van Cruyningen

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

De vrijheidstrijd in de Nederlanden

1568 - 1648

WAAR & WANNEER

Arnout van Cruyningen

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

De vrijheidsstrijd in de Nederlanden
1568 - 1648

WAAR & WANNEER

Uitgeverij Omniboek

Tachtigjaar oorlog?

Het is een vertrouwd begrip en het is de titel van dit boek: 'De Tachtigjarige Oorlog'. Maar klopt dat? Duurde de strijd echt tachtig jaar en was het eigenlijk wel een oorlog? Daarover valt te twisten, en dat doen historici dan ook graag. Geschiedenis wordt niet voor niets een discussie zonder eind genoemd. Dat maakt haar ook zo interessant. Het indelen in tijdvakken en het benoemen daarvan is altijd iets wat achteraf gebeurt. De mensen die in de Tachtigjarige Oorlog vochten, wisten uiteraard niet dat die strijd later zo genoemd zou worden. Als beginpunt wordt traditioneel de Slag bij Heiligerlee in 1568 aangemerkt. Dat heeft meer te maken met het einde van de oorlog dan met het begin van de opstand. In 1648 werd in Munster de vrede getekend, en de oorlog laten beginnen in 1568 levert dan een mooi rond getal op: tachtig. Bovendien was het natuurlijk fijner om te starten met een overwinning dan met een nederlaag. De Slag bij Heiligerlee werd gewonnen door de opstandelingen, terwijl de geuzen in de Slag bij Oosterweel in 1567, een ander mogelijk beginpunt, roemloos ten onder waren gegaan. Maar ook als we het traditionele beginpunt 1568 willen aanhouden, moeten we beseffen dat er vervolgens geen tachtig jaar werd gevochten. Van 1609 tot 1621 zwegen de wapens (grotendeels): het Twaalfjarig Bestand. Al geruime tijd geven Nederlandse historici de voorkeur aan de benaming 'de Opstand' en hebben hun buitenlandse collega's het over 'The Dutch Revolt'. Ook die aanduiding is echter niet ideaal, want de opstand groeide wel degelijk uit tot een geregelde oorlog.

Monument voor graaf Adolf van Nassau die sneuvelde in de Slag bij Heiligerlee, 'de eerste zege in de tachtigjarige worsteling voor de vrijheid der Nederlanden'

De strijd doorliep verschillende fasen en had diverse gezichten. Een Engelse historicus stelt (en hij versimpelt de zaken misschien een beetje) dat wat begon als een defensieve reactie van traditionalistische edelen, steden en gewesten tegen verhevigde pogingen van Filips II om het bestuur te centraliseren in Brussel en ondergeschikt te maken aan Madrid, zich later verbreedde tot een patriottische oorlog en godsdienststrijd. In *De Tachtigjarige Oorlog: Van opstand naar geregelde oorlog*, een deel in de reeks ‘Militaire Geschiedenis van Nederland’ (Amsterdam 2013), schetsen enkele Nederlandse historici de ontwikkeling preciezer. De eerste twintig jaar was het vooral een opstand van een deel van de onderdanen tegen het landsheerlijk gezag en daarmee een binnenlandse oorlog. Een ander deel van de bevolking wilde de landsheer trouw blijven. Tegelijkertijd was het een strijd tussen voorstanders van de moederkerk en aanhangers van de hervormde leer, tussen rooms-katholieken en protestanten. Sommigen karakteriseren de Opstand daarom als een burgeroorlog en een godsdienstoorlog. Door politieke en militaire wisselvalligheden konden de opstandelingen zich in de Noordelijke Nederlanden handhaven terwijl in de Zuidelijke Nederlanden het gezag van de landsheer (de graaf van Vlaanderen enzovoort, die ‘toevallig’ ook koning van Spanje was) werd hersteld. En zo ging de Opstand in de laatste twintig jaar van de zestiende eeuw geleidelijk over in een geregelde oorlog tussen de Verenigde Provinciën die zich in de Unie van Utrecht aaneen hadden gesloten en de Habsburgse Nederlanden. De benaming ‘Tachtigjarige Oorlog’ is dus toch zo gek nog niet.

In het kader van die oorlog zijn we zijn gewend om te spreken en te schrijven over de strijd tegen ‘Spanje’, tegen de ‘Spanjaarden’ en tegen ‘het Spaanse leger’. In dat ‘Spaanse leger’ in de Nederlanden (‘het Leger van Vlaanderen’) dienden echter soldaten uit verschillende landstreken. Op één Spanjaard dienden ongeveer zes lieden die van elders afkomstig waren, vooral Italianen. Daarom worden

in dit boek vaker de termen 'koninklijke troepen' of 'koninklijk leger' gebruikt. (Ook aan de kant van de opstandige gewesten, oftewel aan Staatse zijde, vochten overigens veel buitenlandse huursoldaten mee; dat was zeer gebruikelijk in die tijd.)

De moord der Spanjaarden te Naarden, 1572. Prent N. van der Meer, 18e eeuw.

Im krieg so er in gheldern fuert
Dabey man noch sem manheit spuert
Manch ritterliches plut vergos
Wiewols sem wider tail verdros
Doch macht er sye pald stil vnd kam
Das landt gewaltigklich einnam

Een lange aanloop

Sinds de vijftiende eeuw waren steeds meer ‘landen van herwaarts over’ in handen gekomen van de hertogen van Bourgondië, leden van een tak van het Franse koningshuis Valois. De Lage Landen, ongeveer het grondgebied van de huidige Benelux, vormden geen staatkundige eenheid maar waren een aantal afzonderlijke hertogdommen, graafschappen, bisdommen en heerlijkheden die hun gewestelijke eigenheid en voorrechten hartstochtelijk verdedigden. Dat bleven ze met alle kracht doen toen steeds meer gewesten in het bezit van een en dezelfde dynastie kwamen. De Bourgondische hertogen riepen enkele gemeenschappelijke regeringsinstellingen in het leven en probeerden het bestuur enigszins te centraliseren, maar die pogingen stuitten op veel verzet. De gewesten en opkomende steden stonden pal voor hun privileges.

In 1477 sneuvelde hertog Karel de Stoute. Hij had geen mannelijke erfgenaam en werd daarom opgevolgd door zijn dochter, Maria van Bourgondië. Zij kwam op de troon in een bijna uitzichtloze situatie. De Franse koning trok tegen de nieuwe hertogin op, en er bestond veel weerstand in de Nederlanden tegen de centralisatiepolitiek die Karel de Stoute had gevoerd. Maria had snel geld nodig om haar landen tegen de oprukkende Franse legers te beschermen en aarzelde niet. Zij riep onmiddellijk de Staten-Generaal, de vertegenwoordiging van alle gewesten, bijeen en stond vlot de gevraagde concessies toe in een document dat later de naam ‘Groot Privilege’ kreeg.

Het Bourgondische huwelijk: Maria van Bourgondië trouwt met Maximiliaan van Oostenrijk. Handgekleurde houtsnede Albrecht Dürer, 1515.

Kort na de regeringsaanvaarding wist Maria haar positie te versterken door een huwelijk aan te gaan met aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, een zoon van keizer Frederik III. Door dit huwelijk raakte de Bourgondische erfenis verbonden met het Huis Habsburg en werden de Bourgondische Nederlanden uiteindelijk de 'Habsburgse Nederlanden'. Maria kwam in 1482 om het leven door een ongelukkige val van haar paard. Zoon Filips de Schone volgde haar op, maar hij was nog veel te jong om zelf te regeren, dus zijn vader Maximiliaan trad op als regent. Maximiliaan en de vorsten die na hem regeerden, maakten de Nederlanden tot onderdeel van hun grotere Habsburgse bezit. Internationale en dynastieke belangen kregen voorrang. In 1494 droeg Maximiliaan, inmiddels keizer van het 'Heilige Roomse Rijk', het bestuur over de Nederlanden over aan Filips de Schone. Die trouwde in 1496 met Johanna, dochter en erfopvolgster van de 'Katholieke Koningen' Ferdinand en Isabella van Aragon en Castilië. Zo ontstond de connectie met Spanje. Filips de Schone werd in 1506 koning van Castilië maar overleed datzelfde jaar. Keizer Maximiliaan trad weer op als regent, nu voor Filips' zoontje Karel, en Maximiliaans dochter Margaretha werd landvoogdes. Het op de Habsburgse belangen gerichte bestuur van Maximiliaan en Margaretha riep weerstand op, en de Nederlandse gewestelijke vertegenwoordigers reageerden opgelucht toen de jonge Karel in 1515 meerderjarig werd verklaard. Karel ging even later ook regeren als koning van Spanje, en in 1519 volgde hij bovendien zijn grootvader Maximiliaan op, als keizer Karel V. In de Nederlanden stelde hij zijn tante Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Savoie, aan als landvoogdes. In 1531 werd zij als landvoogdes opgevolgd door Karels zuster Maria, koningin-weduwe van Hongarije.

Onder Karel V werden ook de laatste van de 'Zeventien Provinciën' onder Habsburgs bestuur gebracht: Friesland, Overijssel, Groningen en Drenthe, Utrecht en ten slotte (in 1543) Gelre en Zutphen. Alleen het prinsbisdom Luik bleef buiten de Habsburgse Nederlan-

De wapens van de 'Zeventien Provinciën'. Prent uit: Guicciardini, Lodovico, *Description de tovtz les Pais-Bas (...)*, uitgegeven door Christoffel Plantijn te Antwerpen, 1582.

den, die Karel V graag nog wat had uitgebreid in noordoostelijke richting. Die uitbreiding bleef echter beperkt tot het graafschap Lingen. In 1548 maakte Karel de Nederlanden in de zogenaamde ‘Bourgondische Kreits’ (of Kring) nog losser van het Heilige Roomse Rijk, en een jaar later regelde hij in de Pragmatieke Sanctie de erfopvolging. Alle gewesten zouden in de toekomst verenigd blijven onder een en dezelfde vorst. Karels zoon Filips werd erkend als de eerste van die opvolgers.

Een van de grootste problemen waar Karel V in Duitsland mee te kampen had, was het opkomende protestantisme. In 1517 maakte de voormalige Augustijner monnik Maarten Luther zijn stellingen bekend tegen de aflatenhandel in de rooms-katholieke kerk, de ‘verkoop’ van strafvermindering in het vagevuur. De denkbeelden van Luther verspreidden zich ook over de Nederlanden. Kooplieden en schippers brachten ze mee, en ook monniken van de Orde waartoe Luther had behoord gaven ze door. De boekdrukkunst had uiteraard een belangrijk aandeel in de verspreiding van Luthers geschriften. Karel V en zijn landvoogdessen stelden zich teweer tegen denkbeelden die zij als gevaarlijke dwalingen beschouwden. Hoewel het lutheranisme niet echt wortel schoot in de Nederlanden, was hier wel een voedingsbodem voor hervormingsgezinde stromingen. Al vóór Luther was er kritiek geuit op misstanden in

Tussen 1517 en 1535 werd een nieuw cellenblok aan de Gevangenpoort in Den Haag gebouwd. Door de strenge vervolging van protestanten had de Gevangenpoort namelijk te maken gekregen met een cellentekort. In de Gajolen (cellen) in het nieuwe cellenblok was ruimte genoeg om de drukte op te vangen. Onder de nieuwe uitbreiding werd de Pijnkelder gebouwd. Hier konden verdachten worden onderworpen aan een zogeheten scherp verhoor.

Gajolengang in de Gevangenpoort.

de Kerk. Karel V verbood de geschriften van Luther en stelde in de jaren twintig een keizerlijk inquisiteur in deze gewesten aan. In de Zuidelijke Nederlanden vonden vanaf 1523 terechtstellingen van ketters plaats op de Grote Markt in Brussel. De eerste Noord-Nederlandse protestantse martelaar was oud-priester Jan de Bakker, een zogeheten sacramentariër, die in 1525 ter dood werd gebracht bij de Gevangenpoort in Den Haag.

Karel V, met ordeteken van het Gulden Vlies. Gravure F. Hogenberg, 16e eeuw.

De laatste, uiterst strenge verordening van Karel V tegen ketterij, het zogenoemde 'Bloedplakkaat' uit 1550, zou tot 1575 van kracht blijven. Tot 1550 behoorden de meeste slachtoffers van de strenge kettervervolgving overigens tot de radicale stroming van de wederdopers. De 'calvinistische' stroming, naar de hervormer Johannes Calvijn, sloeg in de Nederlanden vrij laat aan, aanvankelijk vooral in het zuiden. Antwerpen groeide uit tot een belangrijk centrum van de nieuwe leer, die een snelle opmars in zuidwestelijke gebieden beleefde. De lijnen tussen de verschillende stromingen waren overigens nog niet zo duidelijk getrokken, en ook veel mensen die zich als katholiek bleven beschouwen, sympathiseerden met sommige denkbeelden van hervormers. Het harde optreden van de overheid leek een averechts effect te hebben. Daarnaast rees er in de Nederlanden verzet tegen de inpassing van deze gewesten in de Habsburgse machtspolitiek, het streven naar de hegemonie in Europa, en dan vooral tegen de pogingen om ze te laten meebetalen aan deze politiek, met name aan de oorlog tegen Frankrijk.

In oktober 1555 deed Karel V, moe en versleten, om te beginnen afstand van zijn heerschappij over de Nederlanden. Tijdens de abdicatieceremonie in Brussel werd hij ondersteund door een van de voornaamste edelen, de jonge prins Willem van Oranje. Later legde hij ook zijn andere kronen neer. Het Habsburgse Rijk werd bij zijn aftreden in tweeën gedeeld. Karels zoon Filips II ging regeren over Spanje en alle overzeese bezittingen, de Italiaanse landen en de Nederlanden. Aan Karels jongere broer Ferdinand vielen de Oostenrijkse erflanden en de keizertitel toe. De Nederlanden raakten dus verder verstrengeld met Spanje, een rijk waarmee ze weinig gemeen hadden. Het is een van de intrigerende 'Wat als'-vragen in de Nederlandse geschiedenis hoe het deze gewesten zou zijn vergaan als ze niet aan koning Filips II maar aan keizer Ferdinand I waren toegewezen.

Allegorie op de troonsafstand van Karel V. Olieverf op doek, Frans Francken, circa 1630-1640.

In het midden bovenaan zit keizer Karel V op zijn troon, links keizer Ferdinand I, rechts Filips II, koning van Spanje. Voor Filips knielen de personificaties van de gebieden van het rijk met vaandels. Op de voorgrond brengen personificaties van de werelddelen Amerika, Afrika, Europa en Azië geschenken. Links Neptunus op zijn triomfwagen getrokken door zeepaarden, met zeemeerminnen en zeemeerminnen, tritons, etc. Op de kar een globe en de twee zuilen met een banderol met het opschrift Plus Ultra.

Op het moment van de troonsafstand van Karel V verbleef de nieuwe heerser, Filips II, in de Nederlanden en hij zou er in verband met de oorlog tussen Spanje en Frankrijk nog enkele jaren doorbrengen.

Filips II was niet het monster dat sommige vaderlandse geschiedschrijvers van hem wilden maken, maar hij was geen gemakkelijke man en hij was vooral door en door Spaans. De koning werkte hard en was plichtsbewust, maar ook somber en wantrouwend. Hij was vooral erg vroom, hechtte grote waarde aan relikwieën en wilde de ‘Heilige Moederkerk’ koste wat het kost beschermen. Dat laatste stond bij alles wat hij deed voorop, en daarvoor had hij alles over. Het oude geloof wilde hij onverkort handhaven, alle ketterij met wortel en tak uitroeien. Die rechtlijnigheid oogstte bewondering in Spanje, maar kon in de Nederlanden met al die andere tradities, privileges en ideeën bijna niet anders dan tot grote moeilijkheden leiden. In het jaar van zijn vertrek naar Spanje, 1559, vroegen de Staten-Generaal hem dringend buitenlandse troepen zo snel mogelijk terug te trekken en de ‘eigen’ edelen een groter aandeel in het landsbestuur te geven. Filips wees echter vooral op de noodzaak de ketters te vervolgen. Hij benoemde bij zijn vertrek, dat definitief zou blijken, weliswaar enkele hoge edellieden, zoals prins Willem van Oranje, tot stadhouder van een of meer gewesten, maar zij dienden zich te voegen naar de landvoogdes, die zich op haar beurt moest houden aan de instructies van de koning. Tot landvoogdes had Filips II zijn halfzuster Margaretha aangesteld. Zij liet zich weliswaar formeel adviseren door de in de Raad van State vertegenwoordigde en in veel gevallen als stadhouders optredende leden van de hoge adel, maar toch vooral door een drietal niet-adellijke adviseurs. De hoofdrol in wat spottend de ‘Achterraad’ werd genoemd, vervulde Antoine Perrenot van Granvelle, bisschop van Atrecht.

De leden van de hoge adel zagen met lede ogen aan hoe groot zijn invloed was. Het verzet daartegen nam nog toe nadat Granvelle tot

Portret van Filips II (1527-1598). Atelier Titiaan, olieverf op doek, 1549-1550.

kardinaal was verheven en als aartsbisschop van Mechelen primaat van de rooms-katholieke kerk in de Nederlanden werd. Die verheffing was een uitvloeisel van de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden in een aantal logischer begrensde bisdommen. Hoewel de herindeling geen onzinnige maatregel van koning Filips II in

Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586), kardinaal, raadsman van Karel V en Filips II.
Anoniem portret, 1565.

samenspraak met de paus was, stuitte die om uiteenlopende redenen op verzet van geestelijken, adel en bevolking. De lagere geestelijkheid was bang dat er meer op hen gelet zou worden, en de adel maakte zich zorgen dat de hogere opleidingseisen het moeilijker zouden maken om jongere telgen aan een ambt in de kerk te helpen. Daar kwam nog bij dat de hoge edelen niet in de herziening gekend waren. De bevolking was vooral bevreesd dat een en ander zou leiden tot efficiëntere en nog strengere maatregelen tegen iedere vorm van ketterij. Vooral in het zuiden groeide in deze jaren de aanhang van de calvinisten. De weerstand tegen kardinaal Granvelle werd op den duur zo sterk – niet alleen de leden van de hoge adel eisten zijn vertrek, maar ook de landvoogdes distantiëerde zich uiteindelijk van hem – dat hij het veld moest ruimen. In 1564 vertrok Granvelle uit de Nederlanden, officieel omdat hij ergens anders nodig was.

De aftocht van de kardinaal zorgde er niet alleen voor dat de hoge adel weer een grotere stem kreeg, maar tevens dat de geleerden van de hierdoor bemoedigde calvinisten werden versterkt. Velen in de Lage Landen, ook de nog steeds overgrote meerderheid van katholieken, keurden al te hardvochtig optreden tegen hervormingsgezinden af. De Prins van Oranje sprak zich er steeds openlijker tegen uit, en de graaf van Egmont ging naar Spanje om de situatie aan de koning uit te leggen en wensen kenbaar te maken. Filips II liet zich echter niet vermurwen. In 1565 bond hij de landvoogdes nog eens schriftelijk op het hart om de kettervervolging met alle kracht voort te zetten, en geen gehoor te geven aan de roep om het bestuur anders in te richten en de Staten-Generaal bij elkaar te laten komen. De reactie in de Nederlanden op de koninklijke ‘brieven uit het bos van Segovia’ was dramatisch. De markies van Bergen en de Prins van Oranje legden hun publieke ambten uit protest neer, en de andere hoge edelen distantiëerden zich eveneens van het koninklijk bestuur.

De vrijheidsstrijd in de Nederlanden 1568-1648

WAAR & WANNEER

450 jaar geleden begon de Nederlandse Opstand met de Slag bij Heiligerlee. In dit boek vertelt Arnout van Cruyningen je alles wat je moet weten over deze onafhankelijkheidsoorlog. Na acht decennia was in de opstandige gewesten alles veranderd: in cultureel, politiek, religieus en staatsrechtelijk opzicht. Economisch gezien waren de Zuidelijke Nederlanden toen grotendeels verwoest en nog steeds onder Spaans beheer – aan de andere kant van de grens bevond de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zich in een ongekende bloeiperiode: de Gouden Eeuw.

Dit beknopte en toegankelijke overzichtswerk beschrijft de strijd tegen Spanje in het noorden en het zuiden: een cruciale periode in de geschiedenis van België en Nederland. Met veel afbeeldingen, kaarten en kaders over hoofdrolspelers als Willem van Oranje, Kenau en Pieter van der Werff.

Arnout van Cruyningen studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit en schreef vele boeken, waaronder *Het koninklijk huis der Nederlanden* en *Stadhouders in de Nederlanden*.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 680
ISBN 978 94 0191 134 4

9 789401 911344